

ՆՈՎՆԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԵՍԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՂԺԻ ԲԱԽՄԱՆ ՆԱԼԳՈՒՑԱԿԵՏՈՒՄ

Որպես փիլիսոփայական խառնվածքի տեր գրողի, Դերեմիկ Դեմիրճյանին մշտապես հուզել են «ներքին մարդու» գաղտնաբանները թափանցելու, նրա գործողությունների դրդապատճառները, մարդկային բարոյական արժեքները, կեցության իմաստը բացահայտելու հիմնախնդիրները:

Հասարակական կյանքի առանձին ժամանակահատվածներում, երբ մարդ օտարվում է ինքն իրենից, երբ մարդասիրությունը առաջընթացի փոխարեն մահացն է ապրում, գեղարվեստական գրականությունը դիմում է սոցիալ-հոգեբանական վերլուծությունների՝ քննելու կյանքի հակասությունների էությունը, հայտնաբերելու բնական վիճակից մարդու հեռանալու պատճառները, օգնելու համար կանխել օտարման այս գործընթացը:

Ժամանակին իրենց ստեղծագործություններով այդ նպատակն էին հետապնդում համաշխարհային գրականության մշտնափոր դեմքեր Ալբեր Բամյուն, Մարսել Պրուստը, Ֆրանց Կաֆկան, Վիլյամ Սարոյանը և շատ ուրիշներ, իսկ Հ. Թումանյանի ստեղծագործության գլխավոր երակը երազանքն էր կատարյալ մարդու («Ա՛խ, երանի՜ ով մարդ կըզառու մարդ կերթա անարատ»):

Հատկապես առաջին աշխարհամարտի տարիներին Դեմիրճյանը գեղարվեստական քննության մյուս դարձրեց մարդկային խիղճը՝ ցանկանալով այն դիտարկել տարբեր կողմերից, գտնել խղճի էությունը, նրա սոցիալ-հոգեբանական արմատները: Պատերազմի տարիներին Դեմիրճյանն այդ թեմային անդրադարձավ «Դատաստան», «Ավելորդը», «Հովնան Մեծատուն» և այլ ստեղծագործություններով, ուր ձգտեց գեղարվեստորեն պատճառաբանել ու հաստատել, որ խիղճը մարդու հոգեկան ու բարոյական ներքնաշխարհը մաքրագործողն է, այն անգին զանձը, որ վեր է ամեն ինչից:

Ինչպես աշխարհի մեծագույն արվեստագետների, այնպես էլ Դեմիրճյանի ստեղծագործության գլխավոր առանցքը եղել են կյանքն ու մարդը, մարդկային հոգու տարաբնույթ դրսևորումները, անհատի ներքնաշխարհում տեղի ունեցող հոգեբանական տեղաշարժերի բացահայտումը:

Մեծանուն գրողն իր արձակ ու դրամատիկական գործերով պայքարում էր հանուն մարդու, հանուն նրա բարոյական անադարտության, իսկ քանի որ բարդ ու դժվարին է մարդու ներքնաշխարհը, ուստի այդ նպատակը տաճում էր դեպի հոգեբանական բարդ իրավիճակների պատկերման:

Դեմիրճյանը մշտապես փնտրում էր այն հարցերի պատասխանը, թե ի՞նչ է մարդկային էակը, ի՞նչն է նրան խանգարում մարդ լինել կամ մարդ մնալ, և ի՞նչն է այլաճղակում, աղավաղում նրա բուն էությունը:

- Մարդը մա է,- ասում էր Դեմիրճյանը,- ում կրծքի տակ ջերմ ու մարդասեր սիրտ է բա-
բախում, ում հոգին շուալ է պարարտ սևահողի մման և ով գեղեցկանում ու պայծառանում
է՝ գեղեցիկն ու պայծառը տեսնելիս:

Այս դավաճանքն է մշտապես ուղեկից եղել գրողին, և մա իր ստեղծագործությամբ
խարազանել է մարդկային կեցության մշված սկզբունքները ոտմահարող արարքները,
բարոյական արժեքների անտեսումը, որոնց պատճառով դառնանում է կյանքը, սպանվում
է խիղճը, մարդն ընկնում է իր բարձունքից:

Դեմիրճյանն իր լավագույն գործերում դատապարտում է ընդհանուրի շահագրգռու-
թյուններից կտրված անհատի մասնավոր հոգեբանությունը, զննում է մարդու բարոյական
կերպարը բնորոշող այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են խիղճը, գթասրտությունը, սե-
րը, ցույց է տալիս սեփականության և նյութապաշտության ավերիչ դերը անհատի հոգևոր
աշխարհում:

Սունդուկյանի, Բաֆֆու, Պոռշյանի, Ծիրվանզադեի և մշանավոր այլ գրողների մման
Դեմիրճյանը խորապես անդրադարձավ շահի ու խղճի, սեփականատիրության ու մարդ-
կային միջև մշտապես առկա ներքին հակասության խնդրին: Չէ՞ որ խղճի առկայություն-
ը կամ բացակայությունը պայմանավորված են սոցիալական գործոններով, մարդկանց
հասարակական կյանքի պայմաններով, և քանի որ խիղճը կոնկրետ պատմական երևույթ
է և մարդու մեջ ձևավորվում է մրա ողջ կյանքի ընթացքում, ուստի այն հասարակական
հարաբերությունների, կենսապայմանների և սոցիալական վիճակի արտացոլումն է
մարդկանց գիտակցության մեջ:

Եթե «Վասակ» դրամայում գլխավոր հերոսի միջոցով գրողը ներկայացնում է ձեռք բեր-
վածով չբավարարվելու և փառամոլությամբ տարված մարդու ներքնաշխարհի դեգերում-
ները, որոնք իր հերոսներին աստիճանաբար մղում են դեպի ծանր ոճիրների ուղի, ապա
Հանի աղան («Ավելորդը») և Հովմանը («Հովման Մեծատուն») պատկերված են իրենց
անձնական նեղ շահերի տեսանկյունից, թեև երեք կերպարներին էլ բնորոշ են եսասի-
րությունը, իրենց անձի գերազմահատման և ուրիշներից բարձր դասելու հատկությունը: Ի
տարբերություն վերջին երկուսի, մարզպան Վասակ Սյունեցու գործողությունների շրջա-
նակն ավելի լայն է և համահայկական ընդգրկում ունի: Նրա ինքնախոստովանությունից
և մյուս գործող անձանց բնութագրումներից իմանում ենք Վասակի՝ հեռուն գնացող նպա-
տակները, որոնք հակընդդեմ են ժողովրդի ձգտումներին ու շահերին, ուստի մա, չկշռա-
դատելով իր արարքների հետևանքները, զնում է դեպի դավաճանություն: Դեմիրճյանը
ցույց է տալիս, որ երբ մարդը հակադրվում է ժողովրդի ընդհանուր շահերին ու մրա կամ-
քին, երբ գերիշխող է դառնում եսամոլությունը, դրանցից ծնվում է դավաճանությունը:

Գրողը թեև Վասակի և Հովմանի կերպարներին մոտենում է տարբեր դիրքերից, բայց
հանգում է մույն եզրակացության, եթե մարդը չի կարողանում սանձել իր եսասիրական
նպատակները և դեմ է դուրս գալիս ընդհանուրին, արժանանում է արհամարհանքի ու դա-
տաստանի և, ի վերջո, պատժի: Երկու հերոսներն էլ խոսում են ժողովրդի շահերից ու
«բարձր նպատակներից», սակայն այդ նպատակների իրականացման համար կանգ չեն
առնում ոչնչի առջև՝ զոհասեղանին դնելով ընտանիք, հարազատներ, մույնիսկ հարազատ
ժողովրդին: Տեղի է ունենում էգոիզմի բախումը խղճի ու գթասրտության հետ, և այդ բախ-
ման հանգուցակետում են միայն հասկանում, որ իրենց ջանքերը իզուր են անցել, որ բոլոր

գոհերն ու գոհողությունները անմպատակ են եղել, մնացել է միայն ուշացած զոջում ու տառապանք:

Եթե ընդունում ենք, որ պարտականությունը անխզելիորեն կապված է խղճի հետ, և վերջինիս մեջ է արտահայտվում մարդու ներքին վերահսկողությունն իր արարքների նկատմամբ, ապա լիարժեք մարդը բարդ ու դժվարին իրավիճակում անգամ հնարավորություն է ունենում որոշելու իր արարքների բնույթը, ճիշտը զատելու սխալից:

Վերոհիշյալ գործերում Դեմիրճյանն ընդգծել է հենց այդ հանգամանքը, այսինքն՝ ցույց է տալիս պարտականության և խղճի միջև առաջացած այն մեծ անջրպետը, որն արգելում է մարդկայնորեն վերաբերվելու հարազատներին կամ շրջապատին: Եվ քանի որ խիղճը «սեփական գործողությունների նկատմամբ հուզական-գնահատող վերաբերմունք է», ուստի գրողը ցույց է տալիս դրա իսպառ բացակայությունը իր հերոսների հոգևոր աշխարհում:

Թեմայի արծարծման և կերպարների «ներքին հոգեհարազատության» տեսակետից ավելի շատ մտանություններ ունեն Հաճի աղան և Հովհան Մեծատունը:

Տարիներ շարունակ իր արարքների նկատմամբ բարձր ինքնավերահսկողությամբ աչքի ընկած, միշտ զգաստ ու սթափ Հաճի աղան այժմ առաջին անգամ շփոթվում է, սխալվում՝ ժամանակին տեղյակ չլինելով մոտեցող վտանգի մասին: Որքան աղետը մոտենում էր, այնքան ավելի էր մեծանում տագնապը Հաճի աղայի ներսում, և մա սարսափած մտածում էր իր աղայությունը, հարստությունն ու հասարակության մեջ հաստատուն դիրքը կորցնելու մասին:

Դեմիրճյանը համոզիչ պատկերներով ներկայացնում է աղայի մեջ կատարվող փոփոխությունները՝ կապված մոտեցող աղետի հետ: Սկզբում մա մտածում էր փրկել կարևորը, պետքականը, իսկ եթե հնարավոր չլինի, ապա փրկել ամենակարևորը: Հաճին վճռեց ու «դաժանացավ... ամեն ինչ անել, ամեն խստություն գործ դնել, անգթանալ, թեկուզ և ստորանալ, բայց փրկել այդ կարևորագույնը, իր տունը...»:

Գրողը, սակայն, կանգ չի առնում իր «հերոսի» որոշման այդ կետում: Դեպքերի հետագա զարգացումը աղայի ուղեղին տալիս է այլ «հրահանգներ». մրա միտքը լարված աշխատում է: Թնդանոթի ձայներից Հաճին սկսեց ավելի պարզորոշ զգալ ու շոշափել մահվան վտանգը: Մոտեցող աղետը խուճապի է մատնում մրան, և մա զգում է, որ «տարերային մի ուժ մրան միայն մի բան է թելադրում, փախչել, շուտով դուրս գալ մահի ճիրաններից», իսկ «մնացածը՝ կին, երեխա, ընկեր, բարեկամ՝ մտնացավ մրա աչքում»: Հաճի աղայի մեջ գլուխ է բարձրացնում հարուստ սեփականատիրոջ, գծած շահամոլի և դրանց ծնունդ՝ եսասիրության ոգին:

Երկար տարիներ ապրելով և գործելով առևտրականների միջավայրում և անվերջ զբաղված լինելով գործարքներով, Հաճի աղայի հոգեկան աշխարհում ձևավորվել էր պետքականի, կարևորի առարկայական գոյությունը, ուստի տագնապի պահին մրան հետաքրքրում էր ոչ թե մարդը, այլ իրերը, ամենապետքական առարկաները: Այդ է պատճառը, որ մման պարագայում Հաճի աղային ղեկավարում էր եսասիրության «ամենահաղթ ուժը», և մա մտածում էր, որ եթե հնարավոր չլինի փրկել ամենակարևորը, ապա ինչ գնով էլ լինի, պետք է ազատել սեփական անձը՝ թեկուզ մնացած հարազատների կորուստյան գնով: Նրա աչքերում այդ պահին միայն իր «ես»-ն էր, իր անձի փրկությունը, որովհետև ինքն էր տամոտերը, հարուստը, փրկվելու ամենաարժանին:

Որպես էգոիստ, Հաճին ունակ էր ամեն ինչի, քանի որ հաշվի չէր մատում իր խղճի հետ (եթե կար այդ խիղճ կոչվածը), գուցե մտածելով, որ խիղճը ստեղծել են վախկոտները, իսկ ինքն առաջիկա դեռ կանգուն է, հաստատում ու վճռական:

Այստեղ կարելի է վկայակոչել Ի. Կանտին. «Բարոյական եսասերը մա է, ով ամբողջովին բոլոր մատակարարները սահմանափակում է ինքն իրենով, ով օգուտ է տեսնում միայն այն բանում, ինչը ձեռնառու է իրեն և իր կամքի բարձրագույն որոշակիությունը տեսնում է միայն իր սեփական երջանկության շահավետության մեջ և ոչ թե պարտքի գիտակցման մեջ»¹:

Խուճապի ու իրարանցման խառնաշփոթում կարգադրություններ անելիս Հաճի աղան մի քանի անգամ մայրում է անդամալույծ քրոջը, բայց քանի որ տարված էր միայն ամենապետքական, ամենակարևոր իրերը տեղափոխելու խնդրով, «չի նկատում» մորան, իսկ հիմա մտածելով՝ «ամախորժություն զգաց»: Դրան հակառակ՝ Սրբունին կարծես չէր հետաքրքրում այն աղմուկն ու շփոթը, որ պատել էր իրենց ընտանիքին ու ողջ քաղաքին: Դա առերևույթ հանգստություն էր, որովհետև անդամալույծը կարծես համակերպվել էր իր վիճակին, ապա թե՛ մանկությունից ծանոթ էր եղբոր բնավորությանը և հասկանում էր, որ ինքը դժվար թե տեղ ունենա զնացողների մեջ: Հենց այս հանգուցակետում է հոգեբան գրողը ստեղծում քրոջ և եղբոր կերպարների հակադրության համոզիչ պահը և ընթերցողի ներսում լսելի դարձնում խղճմտանքի, ցավի ու ափսոսանքի ձայնը. «Ձեռքերդ անցու՝ ճամփան չմսիս»:

Հաճի աղան չունի ուրիշի ցավով մտահոգվելու, տառապելու զգացումներ: Նա տարիներ շարունակ ապրել է գիշատչին հատուկ զգուշավորության և թուլլերին անակնկալի բերելու զազանային սկզբունքով՝ հոգին դաժանացրած ու խղճմտանքը գրպանը դրած: Բնական է, որ մեծ մարդը անհաղորդ պիտի մնար քրոջ վիճակին՝ դառնալով մորա կործանման պատճառը: «Ուրիշ որտե՞ղ կարող է ճանաչվել մարդու իսկական մեծությունը, - գրում էր Վ. Գ. Բելինսկին, - եթե ոչ այն դեպքում, երբ մարդ գերադասում է տառապել, քան խղճին հակառակ բան կատարել»²:

Իմանալով քրոջ ողբերգական մահվան մասին, Հաճին կարծես ապրում է տառապանքի պահեր, մորա քայլվածքն այլևս չունենա առաջվա հանդիսավորությունը, փոխվել էր տիրական կեցվածքը, դարձել խղճահարության արժանի: Նա իր մտապատկերում վերականգնում էր քրոջ կերպարանքը, պատկերացնում մորա դիակը, և որքան երկար էր մնում այդ մտապատկերը, այնքան շատ էր տառապում, միաժամանակ հոգին խաղաղվում էր, հանգստանում:

Սրբունը մոր համար կարծես մի սուրբ էր, որի հիշատակի առջև պիտի ծնկաչոք խնկարկեր:

Դեմիոնյանը Հաճի աղային ներկայացնում է երկու հակադիր իրավիճակներում՝ տագնապի պահին և վտանգն անցնելուց հետո՝ ցույց տալով տարբեր հանգամանքներում դրսևորվող մարդու էությունը, մորա բարոյական կերպարը: Գրողը ցանկանում է պարզել, թե մորա մեծ մարդը կարո՞ղ էր դիմանալ կյանքի փորձությանը, ունա՞կ էր վերանալ եսասիրական ճղճիմ զգացումից և պահպանել մարդու կոչումը: Իհարկե, սեփականատի-

¹ И. Кант, Сочин., т. 4(1), М., 1965 г., стр. 413.

² Ст'ю В. Г. Белинский, Соч., т. 1, М. 1948, стр. 293.

րական անհագ տեղնով բեռնված վաճառականը չի դիմանում անակնկալ փորձությանը, իսկ աղետից հետո հանգիստ վիճակում սկսում է վերլուծել, ծանր ու թեթև անել իր արարքը, բնական է՝ ապրել մաս ափսոսանքի ու զղջման պահեր:

Դեմիրճյանի նպատակն է ներկայացնել ոչ թե խղճի խայթից ծնված այրող տառապանքը, այլ դրա արտաքին կեղևի տակ թաքնված ներքին այն դրդապատճառները, որոնք հոգեկան տագնապի մեջ են գցում մրան:

Գրողը քայլ առ քայլ «հետևում է» իր «հերոսի» գործողություններին ու պատճառաբանում մրա արարքների բուն էությունը: Հաճի աղայի անցած ճանապարհն այնպիսին էր, որ մրա ներքնաշխարհում այժմ տեղի ունենային մեծ կտրուկ փոփոխություններ: Դա միայն ցուցադրական բարեպաշտություն էր, որով ցանկանում էր շրջապատին երևալ իր մարդկային առաքինությանը և, քանի որ աստվածավախ էր, մտածում էր հոգեպես մաքուր «ներկայանալ» Ամենակալին և «էն աշխարհը» գնալուց առաջ քավել մեղքերը:

Պատմվածքն ուշադիր ընթերցողին համոզում է գրողի գաղափարական-գեղագիտական այն կարևոր հարցադրման մեջ, թե ո՞վ է ավելորդը:

Կյանքում ավելորդ և հոգեպես անդամալույծ պետք է համարել մրան, ով եսասեր է, անտարբեր, մարդատյաց, ով չի զգում ուրիշի ցավն ու վիշտը, ով կյանքից հեռանում է անշուք ու անկատ՝ չորոնելով ափսոսանքի մշույլ անգամ:

«Ավելորդը» պատմվածքից երեք տարի հետո Դեմիրճյանն անդրադառնում է մույն խնդրին՝ այլ մոտեցմամբ ավելի մեծացնելով թեմայի ընդգրկման սահմանները, խորացնելով պրոբլեմը՝ գլխավոր հերոսին պատկերելով ավելի բարդ ու դժվարին իրադրության մեջ:

«Հովնան Մեծատուն» դրամայում մարդկանց առջև դարձյալ իր ամբողջ ահափորությանը ծառանում է տեղահանության, ինչքն ու ունեցվածքը կորցնելու, ինչպես մաս ֆիզիկապես կործանվելու ծանրագույն խնդիրը:

Դեմիրճյանն այստեղ վարպետորեն կիրառում է հակադրության մեթոդը՝ ի ցույց դնելու մարդկանց վերաբերմունքի և գործելակերպի կտրուկ փոփոխությունները կյանքի տարբեր իրավիճակներում:

Դրամայի սկզբում Հովնանը ամուսնացնում է իր խորեն որդուն, առատաձեռն է ու սրտաբաց, իր հարուստ սեղանից բաժին է հանում տկարներին, օտարականներին ու ճամփորդներին, որով և արժանանում է վերջիններիս օրհնանքին, փառքի ու պատվի, բարձրանում ինքն իր աչքում, ներկայանում բարի ու ազնիվ մարդու կերպարանքով:

Սակայն թուրքերի հարձակման պատճառով ուրախությունը փոխվում է տագնապի, և Հովնանի առջև մեկեն բացվում է կործանման սարսափելի վտանգը:

Ինչպես Հաճի աղան, այնպես էլ Հովնանն անակնկալի է գալիս, սկզբում չի պատկերացնում տեղահանությանն ու փախուստի դժվարությունը, դեռ գտնվում է իր մարդկային արժանապատվության բարձունքում, և բոլորը մրան են մայրում, մրանից սպասում վտանգից փրկվելու ելքը: Սակայն քիչ հետո միանգամից փոխվում է Հովնանի հոգեվիճակը, և իր անձի վեհության, իր բացառիկության մեջ մշտապես համոզված մարդն իջնում է այդ «բարձունքից» և սկսում մտածել, որ բոլորի մեծ ինքն էլ պիտի բռնի տեղահանության դժվարին ճանապարհը: Նրա ուղեղում չի տեղավորվում այն միտքը, որ ինքը մյուսների մեծ պետք է կրի նվաստացման դառնությունը, ճակատագրի հարվածները, մույնիսկ զգա մահվան սարսուռը:

Գորողը զարգացման ընթացքի մեջ է պահում Հովնանի կերպարը, նրա հետագա գործողությունների ընթացքը և, աստիճանաբար բացելով նրա հոգեկան աշխարհի ծալքերը, ցույց տալիս ժողովրդին «օգտակար լինելու» մասին Հովնանի խոսքերի սնանկությունը:

Եթե Հանի աղայի գիտակցության մեջ անընդհատ իրերի տեղափոխման խնդիրն էր պտտվում, ապա էգոիզմի մոլուցքով բռնված Հովնանն իր առավելությունն ու ապրելու իրավունքը ձգտում էր հիմնավորել ազգին օգտակար լինելու «նվիրական» զգացումով: Ո՞վ պետք է աշխարհին պատմի սոսկալի ողբերգության մասին, ո՞վ պետք է հասնի արդարության հաղթանակին, եթե ոչ՝ ինքը, միայն ու միայն ինքը, ուրեմն ինչ գնով էլ լինի, ինքը պետք է կենդանի մնա: Իսկ այդ «գինը» շատ թանկ է մատում Հովնանի վրա (որդու մահ, հարսի և աղջկա բարոյական կորուստ, կուրացած մոր լքում և այլն):

Այս առումով Հովնանի համար խիստ բնութագրական են Դեմիրճյանի կերտած և դատաստանի արժանացրած մեկ այլ կերպարի՝ Թոմասի խոսքերը. «Ոչ ոք մարդուն այնպես դաժան չի դարձնում, ինչպես ինքը մարդը»:

Դեմիրճյանը հակադրել է բարոյական անկում ապրող Հովնանին իր խելճության մեջ մարդկային արժանիքը պահած, անձնագոհության գնացող Աբրոյին: Անապատի ավագուտներում անգամ կիսախելագար վիճակում գտնվող Հովնանը չի դադարում սեփական անձի փրկության մասին մտածելուց, իսկ Աբրոն համարձակ կանգնում է թուրք սպայի առաջ և ներկայանում որպես Հովնան: Աբրոյի և բազում աբրոների համար է երևի ասված.

**Այո՛, միայն նա կարող է կյանքն ավարտել երջանիկ,
Ով ապրում է խղճմտանքի բարձր օրենքով չըզրված³:**

Իսկ Հովնա՞նը...

Նախկին հպարտ, բարձր արժանապատվությամբ օժտված, տիրական կեցվածքով, փառքի ու մեծարման արժանացած Մեծատունը, որ իրեն համարում էր «ուրիշ մարդ», առանձնահատուկ էակ, այժմ մարդկային կերպարանքը կորցրած, մեռնում է հոգեկան ամայության մեջ:

Այսպիսով, վերոհիշյալ ստեղծագործություններում Դեմիրճյանն առաջադրում է մարդ անհատի լինելիության, նրա լիարժեքության կարևոր խնդիրը և հաստատում, որ նյութական արժեքների գնով կամ հակամարդկային արարքներով սեփական փրկությունն որոնողներն աղճատվում են, բարոյազրկվում, կորցնում մարդկային դիմագիծը, մերձենում զազանին: Ե՛վ Հանի աղան, և՛ Հովնան Մեծատունը, ինչպես նաև Վասսակն ու Թոմասն իրենց գործելակերպով իջնում են խավար հոգիների աշխարհը, դառնում դաժան, վախկոտ, հոգով բթացած: Չէ՞ որ լույսին նախորդելուց առաջ աշխարհ մուտք գործած խավարը չարի, անխղճության արտահայտությունն է, իսկ խավարն ավանդաբար զուգորդվել է չարից սերված ուժերին, որոնցից էլ ծնվում են մարդկային հոգու խավարն ու անգթությունը:

Այդպիսի խավար հոգիներն էլ խղճի դատաստանին են ենթարկվում Դեմիրճյանի կողմից:

³ Հին հունական ողբերգություններ, ԵՊՀ, 1990 թ., էջ 232: